



ORTAQ LEKSİYKALIQ MİNİMUM SÖZDİGİNİN QURILIMDIQ EREKŞELİKTERİ

The Constructional Pecularity of The Minimal Lexical Dictionary

*Ayabek BAYNİYAZOV**

*Canar BAYNİYAZOVA***

Özet

Konuşma ve yazmada en önemli kelimeleri içeren “Minimum Sözlük”ü hazırlarken kelimelerin metinlerdeki kullanım sıklığını gösteren istatistik bir inceleme türü olan “Sıklık Sözlüğü” önemli bir yer tutmaktadır. Bu makalede; “Minimum Sözlük”e kelime seçme yöntemlerinin ana prensipleri ve bu konu üzerinde Kazak dilbiliminde yapılan bilimsel çalışmalar tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Minimum sözlük, sıklık sözlüğü, kullanım sıklığı.

Abstract

“Frequency Dictionary” which describes how often the certain words are used through the texts is important to prepare “Minimum Dictionary” that is type statistic research and composed of essential words in speaking and writing. The main principles of words choosing methods and other scientific researches on Kazakh language are also discussed in this article.

Keywords: Minimum Dictionary, Frequency Dictionary, Words Use Frequency.

Leksiykalıq materialdı sıyrıptav qajettigi, eñ aldımın, qazaq tilin oqıtıvudıñ maqsattarı men mindetterinen, sonday-aq, “tildik materialdı sol tildi üyrenüvge bölengen vaqıt işinde eske saqtav mümkindikteriniñ şekteviliginen” kelip şığadı. Qazirgi kezde orıs tilinde jasalğan minimum sözdikter jetkilikti. Al, qazaq tilindegi jağday olay emes.

Leksiykalıq minimum sözdiginiñ alğaşqı ülgileri bolıp esepteletin Qazan töñkerisine deyingi jasalğan sözdikter de, odan keyingi kezde jasalğan minimum sözdikterdi qurastıruvşılardı negizinen sözdikterdiñ praktiykalıq turğıdan qajettiligine, onıñ ulttıq mektep oquvşılardı üşin mañızdılıǵına qaraytın. Minimum sözdikter qazaq tili oquvlıqtarınıñ, sıyıptan tıs oquv quraldarınıñ, ulttıq mektepterge arnalğan baǵdarlamalardıñ leksikası negizinde jasalatın. Oquvlıqtar matinderiniñ kemşilikleri, ol matinderdi oquvlıq üşin dayarlavdaǵı subyektivtilik minimumdarǵa kezdeysoq leksiya birlikterdiñ enüvine jol berdi. Minimum sözdikterdi tüzüvde ülken qos tildi sözdikter de paydalanıldı. Alayda, sözderdi sıyrıptav, negizinen, qurastıruvşılardıñ jeke özderiniñ ǵılımy-pedagogikalıq täjiriybeleri negizinde jasaldı. Jetkilikti därejedegi ǵılımy negizi bolmaǵan minimumdar belgili bir leksiya jüye quray almadı.

Orıs til biliminde de 1960 jıldarǵa deyingi şıqqan sözdikterde osınday kemşilikterge jol berildi. 60-jıldardan keyingi sözdikterdiñ bastı erekşeligi - sözderdiñ leksiya statistikasın paydalanuv boldı¹. Sonımen, bul kezdegi bastı ustanımdardıñ biri – qoldanıw jıyılıǵı .

Alayda, qazaq tiliniñ Qazaqstanda memlekettik til jäne ultaralıq qatınas tili retinde tolıqqandı qızmet jasavına jetkizetin joldardıñ biri - türlü ult mektepteriniñ oquvşılardı qazaq tilin bir, ortaq leksiya material negizinde üyretüv. Tek osınday jağdayda ǵana olardıñ bärinde barşaǵa ortaq sözdik baza jasaluvı mümkün. Osı mindetti şeşüvge qazaq tiliniñ ulttıq orta mektepterge arnalğan ortaq leksiya minimumı mümkindik jasaydı. Munday sözdiktiñ kölemine keler bolsaq, ädistemeşilerdiñ

* Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi Öğretim görevlisi Türk Dili Bölümü Başkanı – Kazakistan.

** Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi Öğretim görevlisi Türk Dili Bölümü – Kazakistan.

¹ Z.P. Danene, *Spetsiyfyka Ediyonogo Leksiyçeskogo Minimuma Russkogo Yazıkı Dlya Natsiyonalnoy Sredney Şkolı, Problemi učeбноy leksikografii iy obüçeniya leksike*, Moskova 1978, s.132.

köpsiligi tildi belsendi türde meñgerüv üşin 3-4 miñ leksiyikalıq birlikti jetkilikti sanaydı. On jıl boyı qazaq tili oqılatın mektepte - 4 miñ bolsa, jetkilikti. Surıptav birligi – söz. Minimum sözdikterdiñ jasaluv maqsatı – avızeki söylev tilin meñgerüv nemese jazba tildi meñgerüv boladı. Ulttıq orta mektepte qazaq tilin oqıtuv maqsatı keñirek: oquvşılar avızeki tilde söylevge de, jazba tilde jazuvğa da mümkindik jasaytın leksikanı meñgerüvleri kerek. Ol üşin qajetti narse – tildiñ leksikasınıñ yadrosın qamtıytın birneşe jiyilik sözdikterden qoritılıp alınğan tizbelerdı paydalanuv.

Qazaq tilindegi sözderdiñ ärtürli saladağı qamtıluvın beyneleytin türli jiyilik sözdikterdiñ söz quramın zerdelev isi tildegi sözderdiñ qoldanım jiyiligin anıqtavğa mümkindik beredi. Kez-kelgen pändi oqıtuv mazmunın bağıdarlama ayqındaydı. Osı oquv bağıdarlamasına enetin tildik material studentterge oquvlıq arqılı beriledi. Eger oquvlıqta leksiyikalıq birlikter aldın ala surıptalıp berilmese, onda student jüyesiz berilgen sonşama jaña sözdi este saqtay almas edi. Sondıqtan da, beriletin sözder jüyeli türde surıptalıp, mätinderde, jattıǵuvlarda, dıyaloglarda qaytalamp otıruvı kerek.

Osı turǵıda jazılǵan dissertatsiyalıq eñbeker jayında ayta ketsek, bul мәseleni alǵaş söz etken ğalım - Q.Jaqılıqova. Ol leksiyikalıq birlikterdi surıptav printsipterine jeke-jeke toqtalıp, sözdi surıptavda sözdiñ tömendegidey qasiyetterine köñil bölüvdi usnadı:

1. Sözdıñ qoldanıluv jiyiligi;
2. Sözdıñ jeñil-qıyındıǵı;
3. Sözdıñ tildiñ dıbıstıq erekşeligin qamtuvı;
4. Sözdıñ taqırıp qajetine säykestigi;
5. Sözdıñ tirkesüv qabileti;
6. Sözdıñ sinonimdik qasiyeti;
7. Sözdıñ sözjasamdıq qabileti;
8. Eki tilge ortaқ sözderdi sanatqa kirgizbev;
9. Sözdıñ oquvşınıñ psixofiziologiyalıq erekşeliginе säykestigi².

Alayda, bulardıñ işindegi ekinşi, üşinşi, segizinşi және toǵızınşı ustanımdar sözdik birlikterdi surıptav isine qoldanuvğa jaramsız. Sözderdiñ qoldanım jiyiligi statistikalıq saraptama jasavdıñ nätiyjesinde ğana belgili bolmaq. Biraq, qazaq tilin bulayşa zerttev soñǵı kezderi ğana qolǵa alına bastaǵandıqtan, oquvlıqtar men oquv quraldarın jasauvşı avtorlar onday мәlimetterge süyenbegen. Sözdıñ qoldanımdılıǵı мәseleni jeke avtorlardıñ közqarastarına negizdelip qana şeşilip keldi. Belgili bir sözder birevler üşin jiyi qoldanılatın bolıp körinse, ekinşi bireler üşin basqa sözder sonday bolıp körindi.

Al, Z. Küzekova özinıñ ğılımıy eñbeginde tildik minimumdardı tañdavda maqsatın, oqıtuvdıñ kezeñin, uzaqtıǵın және kontingentin eskeruv kerek ekenin aytadı.

Avtor tildik birlikterdi surıptavda negizinen V. Mekkidiñ ölçemderine süyenedi. Olar:

1. Jiyilik;
2. Dıyapazon;
3. Sözdik qor bola aluv sıypatı;
4. Qamtiy aluvşılıǵı;
5. Jattavğa iñǵaylılıq³.

Osı ayılǵan ölçemderge jeke-jeke toqtalıp, taldap körsetedi.

² K. Jaksılıkova, *Naçnyje Osnovı Otborı Kompleksnoy Organizatsiy Yazıkogo Materiala Po Kazaxskomu Yazıku*, Almatı 2005, S.71.

³ Z. Küzekova, “Bastapqı Kezeñ Oqulıqtarınıñ Teoriyalıq Negizderi”, *Akademik Ä.T.Qaydar және til biliminiñ мәseleleri*. Almatı 2005, s. 550- 557.

Leksiyikalıq materiyaldı tilüyrenim maqsatında surıptav mäselesinde barşağa ortaq, jalpı, ämbepap minimumnıñ quramı turalı äli küñge deyin biravızdı pikir joq. Ortaq leksiyikalıq minimumdı tüzüvge negiz bolatın bastı ustanımdardıñ biri – qoldanıñ jiyiliginiñ mañızını turalı da solay. Ğalımdardıñ bir tobı onı sözderdi obyektivti türde surıptavdıñ birden bir durıs täsili dep sanasa, endi bir tobı «jiyi qoldanılatın sözdin bari birdey mañızdı emes» degendi aytadı. Alayda, jiyilik ustanımınıñ oñ nätiyjeli jaqtarı mol, sondıqtan da onı bastı ustanım retinde qoldanuv älemdik leksikografiya täjiriyesinde maquldanghan. Alayda, ğalımdar da, ädistemeşi-praktikter de sözderdiñ qoldanıñ jiyiligimen qatar sözderdiñ mañızdılıgınıñ da eskerilüvi kerek ekendigin aytıp otır. Bir anıǵı sol, ortaq minimum üşin sözderdi surıptavda lingvistikalıq jäne didaktikalıq ustanımdardı keşendi türde qoldanghan jön. Sebebi, surıptavda, bir jaǵınan, surıptalatın tildik birliktiñ erekselikleri eskeriletin bolsa, ekinşi jaǵınan, tildi üyretüv deñgeyiniñ erekselikleri de eskerilip otradı. Al, onday ustanımdar mınalar:

Surıptauidiñ bastı ustanımı:

Statistikalıq ustanım (Eñ aldımın tildik birliktiñ qoldanıñ jiyiligi eskeriledi).

Sözdiñ tirkesimdik qabileti (tirkesimge köp tüsetin söz – tilüyrenim turǵısınan mañızdı söz. Sondıqtan ortaq minimumğa sintaksistik jäne leksiyikalıq tirkesimdik äleveti mol söz alınadı).

Tildik birliktiñ sözjasamdıq mümkindikleri, yaǵni söz tübiriniñ taramdanuv qabileti mol söz. Bir sözdi bilseñ, birtekti sözderdi tanuv qıyın emes.

Sözdiñ semantiyikalıq qundılıǵı. Bul ustanım boyınşa, minimumğa köpmaǵınalı sözder alınuvı kerek. Barlıq maǵınaları birdey aktiv meñgerilüvge jatpaytındıqtan, minimumğa ol sözdiñ negizgi, bastı maǵınası alınadı. Bul ustanım tildik qatardan sinonimderdi tañdap aluvğa, antonimderdi tavıp aluvğa, t.t. jaǵday jasaydı. Osı ustanım arqılı internatsionaldıq leksikanıñ minimum sözdigine surıptav jasaladı.

Sözdiñ stildik beytaraptıǵı. Bul ustanım boyınşa, ulttıq mektepke (joǵarǵı, orta) arnalǵan minimum-sözdikke stildik turǵıdan beytarap ädebiy til sözderin aluvğa jaǵday jasaydı.

Jaǵdayattıq-taqırıptıq ustanım. Bul ustanım qoldanıñ jiyiligi tömen bolsa da, tilde söylevşiniñ ärqaysısına da qajetti naqtı sözdermen minimumdı tolıqtıruvğa mümkindik beredi. Leksiykanı surıptavdıñ jaǵdayattıq-taqırıptıq ustanımınıñ qoldanıluvı minimum sözdikke alınuvğa tiyisti taqırıptar men jaǵdayattıñ naqtı kölemi belgilengen jaǵdayda ğana mümkün bolmaq.

Sözdiñ metodiyikalıq turǵıdan oqıtuv maqsatına säykestigi. Bul ustanım leksiyikalıq minimumdı üyreniletin tildiñ grammatiykasimen, sözjasamımen, fonetikasimen, orfografiyasimen, ädebiyetimen, jalpı tilüyrenim protsesin uyımdastıruvmen üylestiruvge mümkindik beredi.

Til-tildegi leksiyikalıq birlikterdiñ qoldanıñ jiyiligin ğılımy täsildermen tekserüv tarixı ärqılı. Qazaq til bilimindegi statistikalıq täsildiñ qoldanıluvı XX ǵasırdıñ 30-jıldarınan bastaladı. A.Q.Jubanov öziniñ statistikalıq zerttev ädisiniñ qalıptasuvı turalı jazılǵan eñbeginde qazaq til biliminiñ ğılımy negizderin qalavşı ğalımdardıñ biri bolıp sanalatın professor Q.Q.Jubanovtıñ statistikalıq ädisti keñinen qoldangandığın jazadı. Bul äsirese ğalımnıñ latin älipbiyine köşuv isiniñ ğılımy negizdemesin jasav kezinde jüzege asırılǵan eken. Ğalıñ bul täsildi Q.Q.Jubanovtan keyin qazaq tiliniñ normativti kursın tüzüv isinde S.Keñesbayev, M.Balaqayev, S.Amanjolov tärizdi ğalımdardıñ paydalanıp otrǵandığı, äsirese S.Keñesbayevtıñ qazaq dıbıstarınıñ quramına statistikalıq zerttev jürgizgendigin atap körsetedi⁴. Avtordıñ pikiri boyınşa, M.Balaqayev leksiyikalıq normativtilikti anıqtav kezinde qazaq til biliminde birinşi bolıp leksiyikalıq birlikterdiñ tildegi qoldanıñ jiyiligine jiti nazar avdaruvdıñ qajettiligin aytqan⁵. Statistika salasında qazaq leksikografiyasındaǵı, tipti külli türki leksikografiyasındaǵı ülken jetistik bolǵan jumıs – «Abay tili sözdigi» edi. A.Isqaqov sözdiktiñ alǵısözinde: «Sözdikti jasavdıñ nätiyjesi — Abay öz şıǵarmalarında ne barı 6 mıñday ğana jeke-dara söz qoldanghanı ayqındaldı. Sözdikte Abay şıǵarmalarında qay söz jiysi, qay söz siyrek qoldanılatındığı söz etilmeydi, biraq är sözdin jäne onıñ tür-türiniñ qanşa ret qaytalanatını (ya kezdesetini) tus-tusunda körsetilip otradı. Mısalı, AL etistigi jäne onıñ äraluvan türleri (sol tübirden, jurnağ arqılı tuǵan jaña formalarınan basqaları) - 614 ret, KÖR etistigi - 328 ret, DE etistigi - 1037 ret qoldanılgan. Sonday-aq sol atalgan AL etistiginiñ Abay şıǵarmalarında 55 türlü

⁴ A. Q. Jubanov, **Qoldanbalı Liyngvıstiyka: Qazaq Tiliniñ Statıstiykası**, Almatı 2004, s.187-200.

⁵ M. Balaqayev, **Qazaq Tili Mädeniyetiniñ Mäseleleri**, Almatı 1965, s. 31.

tirkese, KEL etistiginiñ 35 türli tirkese, KET etistiginiñ 41 türli tirkeseiniñ kezdesetindigi körsetiledi de, olardıñ ırqaysısına maǵına jaǵnan sıypattama berilip, tiyisti mısaldar keltiriledi» degen.

Sözdikti tüzüv jumısı akademik İ.Keñesbayevtiñ basılıǵımen bastalıp, professor A.Isqaqovtiñ basılıǵımen tamamdalǵanı belgili. «Abay tili sözdigin» jasavda A.S.Puşkin tili sözdigin tüzüvdiñ täjiriyesi paydalanılǵan edi. Abay tiliniñ sözdigi boyınşa jürgizilgen statistikalıq jumıstardıñ nätijeleri turalı biraz ǵılımy eñbekter jazıldı. Solardıñ biri – osı sözdikti tüzüvşi avtorlardıñ biri T.Januzaqovtiñ maqalası⁶. Ulı aqın tili sözdigine taldav jasav jumıstarı Q.Bektayev tarapınan da jürgizilgen bolatın⁷. A.Jubanov statistikalıq täsildiñ V.Ä.İysengaliyeva men A.Q.Xasenovaniñ eñbekterinde de⁸ keñinen paydalanılıp otırǵandığın jazadı.

«Jiyilik sözdik» degen termin qazaq til biliminde 1970-jıldardan bastap keñ qoldanıla bastaǵan. Ä.Axabayev 1973 jılı jıyınğa bul terminniñ qazaq tili leksikografıyasına alǵaş ret engeli otırǵandığın, qazaq tilinde burın-soñdı jürgizilgen leksikografıyalıq jumıstarda jiyilik sözdik jasalmaǵandığın atap ötedi⁹. Bul qazaq til bilimindegi zerttevelerde matematika ǵılımındaǵı statistikalıq ädisterdiñ qoldanıla bastavına baylanıstı eki ǵılımnıñ ara jiginde qalıptasqan «statistikalıq lingvistika» nemese «lingvostatistika» salasınıñ töl termiyni bolıp sanaladı.

Qazaq til biliminde statistika salası boyınşa tuñǵış jazılǵan dissertatsiyalıq eñbek – S.Tatuvbayevtiñ 1968 jılı qorǵalǵan «Davıstı dıbıstar spektrlarına statistikalıq taldav» attı kandiyyattıq dissertatsiyası. Osı eñbekten keyin Ä.Jünisbekovtiñ, M.Raimbekovaniñ, A.Qoşqarovtiñ, S.Keñesbayevaniñ jumıstarı jazılıp, bul saladaǵı ǵılımy jumıstar praktikalıq turǵıdan da, teoriyalıq jaqtan da kemeldene tüsti. Bul turǵıdan Ä.Axabayevtiñ qazaq kösemsozi tilin, S.Mırzabekovtiñ qazaq tilindegi etistikterdiñ qurılımin, K.Moldabekovtiñ mektep oquvşılardı tilin, A.Belbotayevtiñ qazaq mätinderindegi söz taptarınıñ quramın zerttevege arnalǵan eñbekterin atavǵa boladı¹⁰.

Qazaq lingvostatistikası mamandarınıñ pikiri boyınşa, Abay tiliniñ jiyilik sözdigi boyınşa Abay şǵarmaları tilindegi eñ jiyi qoldanılgan 75 söz barlıq söz qoldanıstıñ 40,8 payızın, 150 söz 50,8 payızın, 1000 söz 60 payızın quraydı eken. Gazet teksterinen jasalǵan jiyilik sözdik, negizinen, eñ jiyi qoldanılgan 57 söz jalpı söz qoldanıstıñ 25 payızın qamtıytın bayqaymız, yaǵnıy jiyilik tizimde keltirilgen eñ jiyi 57 sözdı bilgen adam /qazaq tilin bilmeytin/ gazet mätinderinde qoldanılgan sözderdiñ 25 payızın tüsine aladı eken. Basqa da ölşemderdi eskere otırıp jiyilik ölşemin minimum–sözdikterge söz surıptavdiñ negizi etip aluvǵa boladı. Jiyilik ölşemi tildiñ öziniñ belgili bir zañdılıqtarın, äsirese leksiyka qoldanımdılıǵındaǵı zañdılıqtı anıqtavmen jäne esepke aluvmen baylanıstı. Sondıqtan ol minimum–sözdigin qurastruv üşin obyektivti negiz bola aladı. Oymızdı jetkizüvde tildegi keybir leksiykalıq birlikter jiyi qoldanılsa, keybiri oǵan qaraǵanda sıyrek qoldanılatın belgili.

Batıs tilderinde jiyilik tizimi jazbaşa mätin negizinde jasalǵan. Qazaq tilinde de jiyilik sözdik mätin negizinde alınadı. Ǵalımdardıñ zerttevinşe sözderdiñ jiyilik körsetkişin taldav barısında keybir sözderdiñ jiyiliginiñ turaqtı emestigi tañdavdiñ kölemin özgertpeydi. Sondıqtan olardıñ qajettigi jiyililikpen ǵana anıqtalmaydı, olardıñ qoldanıvıslığı basqa da sebepterge baylanıstı. Yaǵnıy keybir sözderdi belgili bir jaǵdayatta qoldanbav mümkün emes. Mısalı **bor**, **qalam**, **taqta** sözderi jiyi qoldanılatın sözderdiñ qatarına jatpaydı jäne barlıq mätinderde kezdesse bermeydi, biraq bul sözder belgili bir jaǵdayatta qajet. Olar taqırıptıq –jaǵdayattıq sözdikti quraydı. Osınday jiyiligi sondaylıq joǵarı

⁶ T. Januzaqov, *Til bilimindegi statistiyka*, Leniñşil jas, Almatı 1965, 7 şilde, No:7.

⁷ K. Bektayev, *Çastotny Slovar yazıka Abaya*, Materiyalı mejdünarodnogo kongressa po çastotnim slovaryam, Leningrad 1966; Soniki: *Statistiyka jäne liyngviystiyka*, Bilim jäne eñbek dergisi, Almatı 1967, No:6.

⁸ V.A. İysengaliyeva, *Tyurkskiye Glagoli s Osnovamiy, Zaymstvovannimiy İz Russkogo Yazıka*, Almatı 1966; A.Q. Xasenova, *Etistiktiñ Leksiyka-Grammatyikalıq Sıypatı*, Almatı 1971.

⁹ Ä Axabayev, Q.B. Bektayev, *Tekst Ediniytsaları Jäne Olardıñ Sıypattamaları*, Qazaq tekseriniñ statistiykası. Almatı 1973.

¹⁰ A. Axabayev, *Statistiykeskiy Analiz Leksiyko-Morfologiykeskoy Strukturi Yazıka Kazaxskoy Publiystiykiy*: Avtoref. dıys. kand. fıylol. nauk, Almatı 1971, s. 23; S. Mırzabekov, *Statistiyko-Liyngviystiykeskiy Analiz Strukturi Glogola Sovremennogo Kazaxskogo Yazıka*: Avtoref. dıys. kand. fıylol. nauk, Almatı 1973, s. 32; K. Moldabekov, *Liyngvostatistiykeskiye İyssledovaniyya Kazaxskiyx Tekstov Dlya Mladşih Şkolnykov*: Avtoref. kand. dıys. fıylol. nak. Almatı 1985, s. 26; A. Belbotayev, *Liyngvostatistiykeskiye Xarakteristiykiy Çasteı Reçiy Kazaxskogo Teksta*, Avtoref. dıys. kand. fıylol. Nauk, Almatı 1992, s. 32.

bolmasa da jağdayatta qajet sözderdi bastapqı deñgeyde meñgertüv kerek. Alayda, ğalımdar men ädisker-praktiykter jiyilik ustanımınıñ tiyimdi jaqtarın quptay otırıp, leksiyalıq minimumnıñ basqa da ustanımdarın eskermey, tek jiyilik negizinde ğana surıptavdıñ durıs emes ekendigin aytadı.